

ԶՕՐ. Գ. ՂՈՐՂԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

II

ՍԵՒՐԻՑ - ԼՈԶԱՆ

ԲԵԼԳԻԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ՃԱՆԱԶՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆ-
ԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — ՍԵԼԵՐԻ ՂԱՇՆԱԳԵՐՐԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՄՈՒՐ ՀԻՄՔԵՐԻ ՎՐԱ
ԴՐԵՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՆԱԳԱՅԻՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: Դա-
շնագրի ստորագրութիւնից անմիջապէս յետոյ մի քանի պետութիւն-
ներ շտապեցին յայտնել, որ իրենք ճանաչում են Հայաստանի պե-
տութեան իրաւական գոյութիւնը — *de jure*: Այսպէս, Հիմանսը
յանուն Նորին Մեծութեան Բելգիայի Թագաւորի կառավարութեան
1920 թ. օգոստ. 27-ին պաշտօնական նամակով Հայաստանի Հանրա-
պետութեան նախագահին հաղորդեց, թէ՛ «արքայական կառավա-
րութիւնը որոշել է պաշտօնապէս ճանաչել Հայաստանի Հանրապե-
տութեան կառավարութիւնը եւ բախտաւոր կը լինի դիւանագիտա-
կան յարաբերութիւններ պահել նրա հետ»:

Դրանից առաջ, 1920 թ. օգոստ. 23-ին, Յունաստանի Փարիզի
դեսպան Ռոմանոսը հաղորդել էր Հայաստանի պատւիրակութեան
նախագահին, որ Յունաց Թագաւորի կառավարութիւնը համաձայն
է, որ Հայաստանը Աթէնքում նշանակէ լիազօր դեսպան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ 1920 թ. ԱՇՆԱՆ. — ՍԵԼԵՐԻ ՂԱՇՆԱԳԵՐԻ Վա-
ւերացումն ու գործադրութիւնը կարօտ էին ժամանակի, մինչդեռ
Հայաստանի վիճակը հետզհետէ վատանում էր: ՍԵԼԵՐԻ ՂԱՇՆԱԳԵՐՐԸ
ստորագրել էին Թիւրքիայի Պոլսի կառավարութեան ներկայացու-
ցիչները, այն ինչ քէմալականները ամուր նստած Թիւրքաց Հայաս-
տանի հոգեւրի վրա՝ մերժում էին ճանաչել Պոլսի կառավարութեան
իրաւասութիւնը յանուն Թիւրքիայի խօսելու եւ Ղաշնագրեր ստո-
րագրելու: Դաշնակիցների կնքած զինադադարը Թիւրքիայի հետ 1918
թ. հոկտ. 30-ին Մուդրոս կղզում չէր նախատեսում Թիւրքահայաս-
տանի գրաւում Ղաշնակից զօրքերի կողմից, ոչ էլ զինապահետ-

ների գրաւում ու թրքական բանակի զինաթափութիւն: Քէմալականները ձգտում էին գրաւել Կարսի նահանգը, որ խորհրդային իշխանութիւնը զիջել էր թիւրքերին Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով: Հայաստանը չըջապատւած էր Աղբրէջանի թիւրքերով, քէմալականներով եւ բուլղերիկներով: Անդլիական գրաւող ուժերը, որ կարող էին յետ մղել սպառնացող թշնամիներին, թողին Անդրկովկասն ու հեռացան:

Դեռ 1920 թ. մայիսին բուլղերիկները փորձեցին ապստամբութիւն առաջ բերել Հայաստանում, որ սակայն խսկոյն ճնշւեց: Ապստամբութեան հետեւանքներից մէկը եղաւ տարապայման սովը, որ աւելի եւս կնճռոտեց կացութիւնը:

Սեպտ. 23-ին քէմալականները դիմեցին ընդհանուր յարձակման ընդդէմ Հայաստանի: Միաժամանակ Հայաստանի վրա սկսեցին յարձակումներ գործել եւ բուլղերիկներն ու թաթարները:

Հոգատար պետութեան բացակայութիւնը մի կողմից եւ պետութիւնների իրաւական ճանաչումը միւս՝ Հայաստանին բնական կերպով թելադրում էին իր երկրի անկախութեան ապահովութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը փնտրել Ազգերի Դաշնակցութեան մօտ:

ԱԶԳԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԺՈՂՈՎՐ. — 1920 թ. սեպ. 25-ին Հ. Հ. Պատերազմութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը դիմեց Ազգերի Դաշնակցութեան նախագահին եւ «ի նկատի ունենալով Սեւրի դաշնագրի ստորագրւելը, որով դաշնակից պետութիւնների կողմից վերջնականապէս ճանաչւում է Հայաստանի անկախութիւնը», խնդրեց Հայաստանի պետութիւնը անդամ ընդունել Ազգերի Դաշնակցութեան: Այս խնդրը պիտի քննէր Ազգերի Դաշնակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովում:

Միեւնոյն ժամանակ Հ. Հ. Պատերազմութեան նախագահը հոկտեմբեր 6-ին, 12-ին, 21-ին դիմումներ արաւ Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհրդին՝ խնդրելով օգնել Հայաստանին եւ երաշխաւորել Սեւրի դաշնագրի գործադրութիւնը: Սակայն, Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, իր Բրիւսելի նստաշրջանում, 1920 թ. հոկտեմբերի վերջին, պատասխանեց Հ. Հ. Պատերազմութեան, թէ Սեւրի Դաշնագիրը ուժի մէջ մտած չէ դեռ եւ թէ նրա գործադրութիւնը պէտք է ապահովեն ստորագրող պետութիւնները: Միաժամանակ Ազգ. Դաշ. Խորհուրդը Հ. Հ. Պատերազմութեան դիմումը յանձնեց Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին (Մեծն Բրիտանիային, Ֆրանսային, Իտալիային եւ Ճապոնիային):

Ի պատասխան Ազգ. Դաշն. Խորհրդի այս դիմումի, 1920 թ. նոյեմբերին Լոյզ Զորջն տեղեկացրեց Խորհրդին, թէ դաշնակից պե-

տուժիւններն ամէն ճիգ ի դործ դրին օգնելու համար Հայաստանին՝ տալով նրան զէնք, ռազմամթերք, վառելիք, իսկ ինչ վերաբերուած է Հայաստանի ապագային՝ նա կարծում է, որ մինչեւ նախագահ Վիլսոնը իր կարծիքը չյայտնէ Հայաստանի սահմանների մասին, Դաշնագրի ապահովութեան ձեւերի մասին խօսելը անօգուտ է:

Նոյեմբեր 15-ին բացւեց Ազգերի Դաշնակցութեան առաջին նըստաշրջանը: Այս նստաշրջանը վճիռ պիտի տար քէմալականների, բոլշեւիկների եւ թաթարների յարձակման ենթակայ Հայաստանի սահմանների եւ անկախութեան ապահովութեան, այլ եւ Հայաստանը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ ընդունելու մասին:

Այդ հարցերից առաջինին Ազգ. Դաշնակցութիւնը նւիրեց իր 17 եւ 22 նոյեմբ. հրապարակային նիստերը: Լորդ Ռոբերտ Սեսիլը յայտնելով, թէ Ազգերի Դաշնակցութիւնը չի կարող լինել հանրային բարոյականութեան պաշտպան, եթէ նա չանէ ամէն կարելին արդիւլելու համար, որ այդ հին ժողովուրդը մի անգամ էլ ստիպւած լինի ճաշակել նման տանջանքներ», առաջարկեց ժողովին ընդունել հետեւեալ բանաձեւը.

«Ռոբհուրդը հրաւիրում է քննել անյապաղ Հայաստանի վիճակը եւ ներկայացնել ժողովի վճռին առաջարկութիւններ՝ յետ մղելու համար այն վտանգը, որ ներկայումս սպառնում է հայ ցեղի մնացորդներին, եւ հաստատելու համար այդ երկրում ամուր ու մշտատեւ մի վիճակ»:

Իր հերթին Բելգիայի ներկայացուցիչ ծերակուտական Լաֆոնտէնը առաջարկեց ստեղծել վեց հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով եւ սրան յանձնել հայերի եւ թիւրքերի միջեւ մղւող պայքարին վերջ տալու միջոցների քննութիւնը:

Նոյեմբեր 22-ի նիստում, թէեւ բոլոր ճառախօսները միաբան կերպով խօսեցին Հայաստանին անմիջապէս օգնութիւն հասցնելու անհրաժեշտութեան մասին, բայց երբ հերթը եկաւ դործնական միջոցների առաջարկութեան, ճառերից լսում էր միայն յոռետեսութիւն: Իւզօսլաւիայի ներկայացուցիչ Սպալայկովիչը եւ Շւեդիայի ներկայացուցիչ Բրանտինգը առաջարկում էին ազդեցութիւն բանեցընել մեծ պետութիւնների վրա. Նանսէնը (Նորվեգիա) անհրաժեշտ էր համարում զինւորական ոյժ ուղարկել Հայաստանի օգնութեան համար եւ համոզում էր յայտնում, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն էլ կը մասնակցին այս ձեռնարկին, եթէ աշխարհին խնդրանք ուղղւի յանուն Ազգերի Դաշնակցութեան: Բալֆուրը (Անգլիա) մատնանշեց, որ Ազգերի Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը չի նախատեսել այնպիսի դրութիւն, որպիսին ստեղծւել է Հա-

յաստանի վերաբերմամբ: Անհրաժեշտ է գտնել մի պետութիւն, որ համաձայնէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Յոյց տալով այդպիսի մի պետութիւն գտնելու դժարութիւնները, նա առաջ, թէ ժընեռում հաւաքւած բոլոր աղգերը պէտք է մասնակցեն Հայաստանի փրկութեան ընդհանուր գործին: Վիվիանին (Ֆրանսա) դարգացնելով այն միտքը, թէ Ազգ. Դաշնակցութիւնը այս հարցում անդոր է, առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը կամենալով գործակցել Խորհրդին՝ որքան հնար է շուտ վերջ տալու համար հայկական ահաւոր ողբերգութեան, հրաւիրում է Խորհրդին համաձայնութեան գալու կառավարութիւնների հետ, որպէսզի որեւէ մի պետութիւն յանձն առնէ միջոցների դիմել՝ վերջ տալու համար թշնամութեանց Հայաստանի եւ քէմալականների միջեւ»:

Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս բանաձեւը, ինչպէս եւ ծերակուտական Լաֆոնտէնի առաջարկը:

1920 թ. նոյեմբ. 23-ին Խորհուրդը Ազգ. Դաշնակցութեան մաս կազմող բոլոր պետութիւններին, ինչպէս եւ Հիւս. Ամերիկ. Միաց. Նահանգներին հաղորդելով ընդունւած բանաձեւը՝ ջերմօրէն խնդրեց օգնել Հայաստանին:

Միայն երեք պետութիւններ պատասխանեցին Խորհուրդի այս դիմումին.—

Նախագահ Վիլսոնը պատասխանեց, թէ ինքը պատրաստ է առաջարկել անձնական միջնորդութիւն իր նշանակած ներկայացուցչի միջոցով: Սպանիայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնեց մասնակցելու բարոյական եւ դիւանագիտական բնոյթ կրող բոլոր քայլերին: Եւ, վերջապէս, Բրազիլիան (1920 թ. նոյեմբ. 30-ին) գտաւ, թէ հարկաւոր է վերջ դնել Հայաստանի զարհուրելի կացութեան:

Այդ պատասխաններն ստանալուց յետոյ, Խորհուրդը դեկտ. 2-ին խնդրեց յիշեալ երեք պետութիւններին յարաբերութեան մէջ մըտնել իրար հետ եւ համաձայնութեան գալ համախորհուրդ կատարելիք քայլերի մասին: Փաստօրէն այդ պետութիւնները ոչ մի միջոցի չդիմեցին:

Նստաչըջանի վերջում, դեկտ. 17-ին, Իոնեսկօն յանուն ուժմիշտական կառավարութեան, բերեց հետեւեալ գործնական առաջարկը.

«Որպէսզի մեռնող հայ ժողովուրդին հասցւի իրական եւ արագ աջակցութիւն, Ռումանիան առաջարկում է ժընեւ հաւաքւած ազգերին կազմել միջազգային էկսպէդիցիոն մի զօրամաս (un corps expéditionnaire), որը պէտք է վերականգնէ կարգն ու անդոր—

ընթացումը Հայաստանում : Այդ միջազգային զորամասը՝ ենթակայ՝ անմիջապես միջազգային ընդհանուր սպայակոյտին՝ կարելի կը լի նէր կազմել Ազգ. Դաշնակցութիւնը կազմող բոլոր երկրների զորա-
յասերից՝ համաձայն այդ երկրների բնակչութեան թւին» :

Ռուսական պատրաստակամութիւն յայտնեց անմիջապէս օդ-
նութեան հասնել մարդով, նիւթականով եւ դրամական միջոցներով :

Այս առաջարկութիւնը յանձնեց վեցի յանձնաժողովին, որի
ղեկուցարէր ծերակուտական Լաֆոնտէնը յայտնեց, որ թէեւ ինքը
վստահ է, որ առաջարկութիւնը համակրանքով կընդունելի բոլոր
պետութիւնները կողմից, բայց Հայաստան զորամաս ուղարկելու
գլխաւորութիւնները խիստ մեծ են եւ նախօրոք պէտք է ապահովել
բոլոր պետութիւնների գործակցութիւնը : Իբրեւ եզրակացութիւն,
նա յայտնեց, թէ ինքը Ազգ. Դաշնակցութեան չի յանձնարարում
ընդունել այդ առաջարկութիւնը, որովհետեւ Ազգերի Դաշնակցու-
թիւնը խաղաղութեան ազգակ է եւ նրա համար մեծ յաղթանակ ու
պատիւ կը լինէր փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու : Վի-
վիանին աւելացրեց, որ Ազգ. Դաշնակցութիւնը իրաւունք էլ չունի
իր վրա բանակի կազմութեան պարտականութիւն առնելու :

Դեկտ. 18-ին ժողովը, ճիշտ նոյեմբ. 22-ի նիստի պէս, ընդու-
նեց հետեւեալ զուտ բարոյական բնոյթ կրող բանաձեւը .

«Ժողովը յիշեցնելով իր 1920 թ. նոյեմբ. 22-ի որոշումը, շա-
րունակում է գործակցել խորհրդին, որ լիազօրում է, ի հարկին դի-
մելով եւ Դաշնակցութեան անդամներին, հետեւելու Հայաստանի
ճակատագրին, որի օգտին Դաշնակցութեան խնդրանք արդէն ար-
տայայտել է բացի համաշխարհային համակրանքից՝ նաեւ նախա-
դաս Վիլսոնի, Սպանիայի եւ Բրազիլիայի բարձր միջամտութիւնը» :

ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԸ .— Ինչ-
պէս վերեւ ասացինք, 1920 թ. սեպտ. 25-ին չ. չ. Պատուիրակու-
թեան նախագահը գրաւոր դիմում արաւ Ազգերու Դաշնակցութեան
նախագահին՝ խնդրելով Դաշնակցութեան կազմի մէջ ընդունել եւ
Հայաստանը : Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին ժողովը նոյեմբ. 20-ին
նոր պետութիւններ ընդունելու հարցը յանձնեց հինգերորդ յանձ-
նաժողովի քննութեան, սա էլ իր հերթին Հայաստանի թեկնածու-
թեան խնդիրը տւեց ՎԵ ենթալանձնաժողովին :

Երբ խնդիրը քննում էր ենթալանձնաժողովում եւ յանձնաժո-
ղովում, Հայաստանի վիճակը աւելի եւս վատացել էր :

1920 թ. դեկտ. 2-ին Երեւանի կառավարութիւնը ստորագրել էր
Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը քէմալականների հետ : Թիւրքերի դը-

րաւած շրջաններից, կոտորածից խուսափած 15-57 տարեկան բոլոր տղամարդիկ աքսորւել էին Թիւրքիայի ներսերը. քլւած տարւած էր տաւարը, ցանքսերը փճացած էին: Հայաստանին նոր սով էր սպառնում:

Միւս կողմից, դեկ. 2-ին Հայաստանի կառավարութեան եւ խորհրդային ներկայացուցիչ Լըգերանի միջեւ ստորագրւած համաձայնութեամբ Հայաստանը յայտարարւել էր խորհրդային եւ Երեւանում դեկտ. 6-ին հաստատուել էր Յեղկոմի իշխանութիւնը: Հայաստանի Հանրապետութեան տեղ բռնել էր Հայաստանի Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւնը:

Նոյն դեկտեմբեր ամսի սկզբին նախագահ Վիլսոնը վճիռ արձակեց Հայաստանի եւ Թիւրքիայի սահմանների մասին: Այդ վճռով Հայաստանին անցնում էին Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի վիլայէթների որոշ մասերը՝ մէջը ունենալով եւ Տրապիզոն քաղաքը:

ՄԵ ենթացանձնաժողովը, լսելով Հ. Հ. Պատւիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանին, միաձայնութեամբ որոշեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետութիւնը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ:

Սակայն, Մ յանձնաժողովի կարծիքը այնքան էլ համաձայն չեղաւ ՄԵ ենթացանձնաժողովի հետ: Յանձնաժողովի 4 դեկտ. նիստում լորդ Ռոբերտ Սեսիլը, մատնանշելով հանդերձ այն վտանգը, որ կարող է սպառնալ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Մերձքալտեան պետութիւնների ընդունելութեան մերժումը, մանաւանդ աչքի առաջ ունենալով վերջիններիս թափած յարաճուն ջանքերը իրենց անկախութեան ամրապնդման համար, աւելացրեց, որ այդ պետութիւնների ընդունելութեան գլխաւոր եւ անվիճելիօրէն լուրջ արգելքը նրանում է, որ նրանք հարեւան են անիշխանութեան մէջ գտնւող պետութիւնների, որոնց վրա Ազգերի Դաշնակցութիւնը չի կարող պետութիւնների, որոնց վրա Ազգերի Դաշնակցութիւնը չի կարող ազդեցութիւն բանեցնել ոչ բարոյական, ոչ զինւորական, ոչ էլ տնտեսական միջոցներով: Ուստի լորդ Սեսիլը յանձնաժողովին առաջարկեց՝ Հայաստանը, Վրաստանը եւ Մերձքալտեան պետութիւնները ընդունել Ազգերի Դաշնակցութեան կազմի մէջ այն պայմանով, որ այդ պետութիւնների վերաբերմամբ Դաշնակցութեան անդամների վրայից վերցւին Դաշնակցութեան կանոնադրի 10-րդ հատւածից բխող պարտականութիւնները:

Այդ առաջարկութիւնը հաւանութիւն չգտաւ յանձնաժողովում: Բենէշը (Չեխո-Սլովակիա), Բրանտինգը (Շվեդիա), Վիլիանին (Ֆրանսա) կասկած յայտնեցին, թէ արդեօք ժողովը իրաւունք ունի՞ նման պայմաններով անդամ ընդունելու: Վան-Քարներէկը (Հոլան-

տա) աւելացրեց, թէ 10-րդ հատւածից բխող առաւելութիւնների մերժումը պիտի նշանակէր զրկել այդ պետութիւնները իրենց փրկ-տըրած ամենէն աւելի արժէքաւոր երաշխիքներից:

Ի վերջոյ, յանձնաժողովը որոշեց խորհուրդը հտալ ընդհանուր ժողովին յիշեալ պետութիւններն ընդունելու Ազգերի Դաշնակցութեան կազմի մէջ: Յանձնաժողովի կարծիքով, սակայն, այդ պետութիւնները կարող են մասնակցել Դաշնակցութեան ընդհանուր հետաքը-րքութիւն ներկայացնող տեխնիկական կազմակերպութիւններին:

Հայաստանի ընդունելութեան հարցը վերջնական քննութեան ենթարկեց Ազգ. Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովի, 1920 թ. 16 դեկտ. նիստում: Ընդհանուր ժողովը ծանօթացաւ յանձնաժողովի կարծիքին. անպաշտօն կերպով նրան արդէն յայտնի էր Անգլիա-յի, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարների դեկտեմբերի սկզբին Լոնդոնից քաշած հեռագիրը իրենց ներկայացուցիչներին: Այդ հեռագիրը ասում էր.

«Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ Անգլիայի երեք կառավարութեանց ներկայացուցիչները, հաւաքելով Լոնդոնում, քննելով ժընեւում յարուցած հարցը Հայաստանի ընդունելութեան մասին, միաձայնութեամբ եկան այն եզրակացութեան, որ այժմ անկարելի է գոհացում տալ Հայաստանի խնդրանքին: Սեւրի Դաշնագիրը, որ Հայաստանը վերածեց անկախ պետութեան, տակաւին վաւերացած չէ: Բացի այդ, Հայաստանի սահմանները, ինչպէս որ որոշւած են նախագահ Վիլսոնից, ի պատասխան պետութիւնների կողմից նրան եղած իրաւարարութեան առջարկի, ներկայացնում են այնպիսի ընդարձակում, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մասնակցող պետութիւնները ներկայ պայմաններում դժարութեամբ պիտի կարողանան պատասխանատուութիւն ստանձնել երաշխաւորելու եւ յարգել տալու նըրանց»:

Հայաստանի ընդունելութեան հարցը Ազգ. Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովում քէարկուլութեան դրւեց 1920 դեկտ. 15-ին: Քըւէարկուլութեան մասնակցում էին 29 պետութիւններ, 13 պետութիւններ ձեռնպահ մնացին: Դէմ ձայն տւեց 21 պետութիւն, թեր՝ 8 (Քանադա, Պերու, Պորտուգալիա, Ռումանիա, Սալվադոր, Զւիցերիա, Ուրագվայ, Վենեսուէլա): Ժողովը ընդունեց հետեւեալ բա-նաձեւը.

«Ժողովը խորունկ յոյս է յայտնում, որ Միացեալ Նահանգների նախագահի ջանքերը, Սպանիայի եւ Բրազիլիայի ինչպէս եւ Ազգե-րի Դաշնակցութեան խորհրդի եռանդուն աջակցութեամբ, կը յաջո-ղեն փրկել հայ ժողովուրդը եւ Հայաստանին ապահովել կայուն մի

կառավարութիւն, որ իշխանութիւնը տարածէ պետութեան ամբողջ հողամասերի վրա, այն սահմաններում, որոնք վերջնականապէս կորուշեն հաշտութեան դաշնագրով, որպէսզի ժողովը կարողանայ իր յաջորդ նստաշրջանում Հայաստանն ընդունել իբրեւ Դաշնակցութեան անդամ այդ ընդունելութիւնից բխող լիակատար իրաւունքներով» :

Հայաստանին թոյլ չտրեց մասնակցելու Ազգ. Դաշնակցութեան տեխնիկական կազմակերպութիւնների մէջ :

1921 թ. յունւ. 24-29-ին, դաշակիցների խորհրդաժողովը փառիզում որոշեց խորհրդաժողով գումարել Լոնդոնում Թիւրքիայի հետ հաշտութեան դաշնագրի մշակման համար, մասնակցութեամբ քէմալական Թիւրքիայի եւ Յունաստանի :

ԼՈՆԴՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ. — Լոնդոնի խորհրդաժողովը տեւց 1921 թ. փետր. 21-ից մինչեւ մարտ 12 :

Փետր. 24-ին քէմալական Թիւրքիայի ներկայացուցիչ Բէքիր - Սամի բէյը խորհրդաժողովին ներկայացրեց Թիւրքական պահանջները : Հայաստանի վերաբերմամբ Թիւրքերը պահանջում էին պարպել Կիլիկիան Փրանսական զօրքերից, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների խնդրում Թիւրքերը պահանջում էին, որ այդ սահմանները հաստատուին 1920 թ. դեկտ. 2-ի Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի պայմաններով : Իսկ ինչ վերաբերում էր ցեղային, կրօնական կամ լեզուական փոքրամասնութիւնների հովանաւորութեան հարցին, Թիւրքերը պնդում էին, թէ պէտք է հիմք ընդունել Սէն-ժերմէնի, Նէոյիի եւ Տրիանոնի դաշնագրերի համապատասխան տրամադրութիւնները :

24 փետր. նիստում լուրջ Բըրդընը պատասխանեց Թիւրք պատգամաւորներին, որ պետութիւնները ամենադոյզն մտադրութիւն իսկ չունին հրաժարուելու միացեալ եւ ամուր Հայաստան կազմելու դադափարից, եւ հէնց Թիւրքիայի իր շահն է պահանջում յոտակ կերպով որոշել սահմանագիծը Թիւրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ, որով Հայաստանին վերադարձւին ի վաղուց անտի նրանից խլած շրջանները :

Նոյն օրը լսեցին Հայ Ազգային Պատերազմութեան նախագահ Պօղոս Նուսար փաշան եւ Հ. Հ. Պատերազմութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը : Պօղոս Նուսարը պնդում էր, որ նոր դաշնագրում պահւեն Սեւրի Դաշնագրի Հայաստանին վերաբերեալ մասերը : Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, որի մեծ մասը Սեւրի Դաշնագրով վերադարձւելու էր Թիւրքիային, նրա մէջ պէտք է հաստատել ինքնավար մի ուժիմ, խառն ժանդարմերիայով :

Ահարոնեանը առարկում էր այն կարծիքի դէմ, թէ խորհուրդների գրաւումը կարող է փոխել Հայաստանի քաղաքական վիճակը:

Այդ գրաւումը հնարաւոր դարձաւ միայն քէմալականների յարձակման հետեւանքով. նա չպէտք է անդրադառնայ Թիւրքահայաստանի ազատագրութեան վրա:

Ի պատասխան պատւիրակութեանց պետերի արած յայտարարութիւնների լորդ Բըրդընը ցոյց տւեց ստեղծւած դժւարութիւնները: Հայաստանի Հանրապետութիւնը գրաււած է բոլշեւիկներից. չորս վիլայէթները բռնել են քէմալականները: Փաստօրէն անհնար է շօշափելի ոյժ ուղարկել օգնութեան: Բացի այդ նախագահ Վիլսոնը Հայաստանին տրամադրել է խիստ մեծ հողամաս, ինչպէս եւ Տրապիզոնը:

Հայ պատւիրակները պատասխանեցին, թէ դիտակցելով կացութեան ծանրութիւնը՝ հրաժարւում են Տրապիզոնից, բայց անհրաժեշտ են դնում Հայաստանի համար ելք պահել դէպի ծով:

Իր հերթին Բերտըլօն (Ֆրանսա) հաւաստիացրեց, թէ ամէն միջոց ձեռք կառնելի ապահովելու համար փոքրամասնութիւնների իրաւունքը Կիլիկիայում:

Մարտ 4-ին թիւրքական պատւիրակութիւնը յայտարարեց, թէ քանի որ Գերագոյն խորհուրդը որոշել է քննութեան ենթարկել հողային խնդիրները, գլխաւորապէս Հայաստանի վերաբերմամբ, ինքը կատարեալ մատահութիւն է տաժում, որ խնդրի բարձրագոյն քննութիւնը կը նպաստէ արդար լուծման:

Այս պայմաններում, 1921 թ. մարտ 12-ին, դաշնակիցները թիւրքերին առաջարկեցին Հայաստանին վերաբերող հետեւեալ վճիռը.

«Իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ներկայ պայմանները կարող են վերափոխել այն դէպքում, եթէ Թիւրքիան ճանաչէ թիւրքահայերի իրաւունքը ունենալու Ադգային Օջախ Թիւրքիայի արեւելեան սահմանների վրա, Ասիայում, և համաձայնի ընդունել Ադդերի Դաշնակցութեան խորհրդի նշանակած յանձնաժողովի որոշումը ուսումնասիրելու համար տեղւոյն վրա այն հողամասի մասին, որը այդ նպատակով արդար կը լինէր փոխանցել Հայաստանին:

Սեւրի Դաշնագրի համեմատութեամբ դաշնակիցների արածը խոշոր գիջում էր Թիւրքիային: Այստեղ այլեւս խօսք չկայ Հայաստանի ազատ եւ անկախ պետութեան մասին: Բնական է, խօսք չէր կարող լինել եւ Ռուսաց եւ Թիւրքաց Հայաստանների միութեան մասին: Չի խօսւում եւ Ադգային Օջախի պետական ձեւի մասին: Անկախ պիտի լինէր այդ օջախը: Առաջարկից բխում էր աւելի չուտ, որ օջախը պէտք է լինէր ինքնավար մի նահանգ Թիւրքիայի

ղերիչխանութեան ներքոյ, եւ նրա սահմանադրութիւնը պէտք է որոշէր կնքելիք դաշնագրով:

Որովհետեւ արեւած առաջարկների պատասխանը թիւրք պատուիրակները պէտք է ստանային Անդորայում, խորհրդաժողովը փակեց իր նիստերը, այլեւս չվերականգնու համար: Այսպիսով Լոնդոնի խորհրդաժողովին էլ անցաւ առանց դրական արդիւնքի:

ԼՈՆԴՈՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ՅՐԱՆՍԱՅԻ ԵՒ ԹԻԻՐԳԻԱՅԻ ՄԻՋԵՒ. — Լոնդոնի խորհրդաժողովի աշխատանքների ընթացքին Ֆրանսան, յանձին Բրիտանի, 1921 թ. մարտ 9-ին, Թիւրքիայի (Բէքիր Սամի — բէյի) հետ կնքեց մի անջատ դաշնագիր, որով Թիւրքիային էր յանձնուած ամբողջ Կիլիկիան: Ըստ դաշնագրի, Փրանսական եւ թիւրք հրամանատարութիւնները փոխադարձ համաձայնութեամբ պէտք է ղինաթափ անէին Կիլիկիայի ազգաբնակչութիւնն ու հրոսակները: Թիւրքիան պարտաւորուած էր կազմակերպել երկրի ոստիկանութիւնը մասնակցութեամբ Փրանսական սպաների, յայտարարել ընդհանուր ներում եւ յարգել ազգային փոքրամասնութեանց իրաւունքները:

Նոյն միջոցին, 1921 թ. մարտ 16-ին, Խորհրդային Ռուսաստանն էլ դաշինք կնքեց Թիւրքիայի հետ, որով Կարսի նահանգը թողնուած էր թիւրքերին:

ԱԶԳԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ. — Տեսանք, որ Ազգ. Դաշակցութեան առաջին ժողովը հրահանգ տւեց Խորհրդին՝ «հետեւելու Հայաստանի ճակատագրին»: Դաշնակցութեան 1921 թ. փետր. 25-ին հաստատուած ընդհանուր քարտուղարի տեղեկագիրը ասում էր. «Թւում է թէ անկարելի է, որ Խորհուրդը որոշէ իր վարքադիժը նախ քան յայտնի լինեն արդիւնքները Լոնդոնում սկսած բանակցութեանց, ուր պատգամաւորներ են ուղարկել ոչ միայն դաշնակից պետութիւններն ու Թիւրքիան, այլեւ Փոքր-Ասիայի թիւրք ազգայնականները: Խորհուրդը ամենից առաջ խնդրելու է տեղեկութիւններ, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է դորձադրւի կամ թերեւս ձեւափոխի Սեւրի Դաշնագիրը: Դրանից յետոյ նա կարող է որոշել իր դորձուէնութեան սահմանները եւ ճշգրէլ անելիքը շահագրգռուած պետութիւնների հետ միասին»:

Ազգերի Դաշնակցութեան երկրորդ ընդհանուր ժողովը, որ գումարւեց 1921 թ. սեպտեմբերին, հայկական հարցի մասին հանեց երեք բանաձեւ. —

ա). Ազգային Օջախի, բ). Թիւրքերի հարէմներում պահւած հայ կանանց եւ երեխաների եւ գ). Սովի մասին:

Ազգային Օջախի մասին — Foyer National. Ժողովը սեպտ.

15-ին ընդունեց լորդ Ռոբերտ Սեսիլի նախագծով վեցերորդ յանձնաժողովի մշակած բանաձևերը: Հարցը 6-րդ յանձնախումբ մտցրել էր պրոֆ. Զիլբերտ Մըռէն: Բանաձևեր ասում էր:

«Ի նկատի ունենալով, որ առաջին Ժողովը 1920 թ. նոյեմբ. 18-ին յանձնարարել էր խորհրդին հոգ տանել Հայաստանի ապագայի ապահովութեան մասին, որ 1921 թ. փետր. 25-ին խորհուրդը գըտնելով, որ կացութիւնը Փոքր-Ասիայում այս վայրկեանիս անհնար է դարձնում որեւէ դործ, յանձնարարել էր քարտուղարութեան հետեւելու դէպքերին Հայաստանում՝ նպատակ ունենալով հետագային խորհրդի կողմից տալ նոր որոշումներ, որ այդ միջոցին Գերագոյն խորհուրդը առաջարկել էր ի փոփոխումն Սեւրի Դաշնագրի քննել հայերի համար Ազգային Օջախի ստեղծումը, բացի այդ, հաշի առնելով հաշտութեան դաշնագրի մօտակայ ստորագրութեան մեծ հաւանականութիւնը Թիւրքիայի եւ Դաշնակից պետութիւնների միջեւ, Ժողովը ստիպողաբար հրաւիրում է խորհրդին պնդել Գերագոյն խորհրդի առջեւ, որպէսզի Դաշնագրի մէջ ձեռք առնեն այնպիսի միջոցներ, որոնք պաշտպանեն Հայաստանի ապագան եւ մասնաւորապէս հայերին տան ազգային մի օջախ՝ բոլորովին անկախ՝ օսմանեան տիրապետութիւնից (*de donner aux arméniens un foyer national entièrement indépendant de la domination ottomane*).

Մենք տեսնում ենք այստեղ, որ մինչ Լոնդոնի խորհրդաժողովը բաց էր թողել «Օջախ»-ի քաղաքական բնորոշումը, Ազգ. Դաշնակցութիւնը գտնում է, որ Օջախը պէտք է լինի բոլորովին անկախ Թիւրքական տիրապետութիւնից:

Ֆրանսական ներկայացուցիչները յայտնեցին, թէ Ժողովը իրաւասու չէ Հայաստանի անկախութեան հարցը լուծելու: Այս ճշտումը կցւեց բանաձևին:

Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին Ժողովը կանանց ու երեխաների տեղահանութեան հարցը յանձնել էր առանձին քննիչ յանձնաժողովի, որը իր գործունէութեան ընթացքին հանդիպել էր անասելի դժւարութիւնների: Հակառակ դրան, նրան յաջողւել էր յայտնագործել 2300 որբեր: 1921 սեպտ. 23-ի լիազումար նիստում Ժողովը որոշեց Ազգ. Դաշնակցութեան մի գործակալ ուղարկել Կ. Պոլիս, որ համագործակցաբար Ֆրանսայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի բարձր կոմիսարների հետ կազմակերպէ մի խառն յանձնաժողով՝ դերի տարած հայ կանանց եւ երեխաների յայտնագործման եւ ազատութեան համար:

Սովի դէմ պայքարելու համար Ժողովը ընդունեց մի բանաձև,

որպէսզի «Ռուսաստանի օգնութեան գործը» — (*les œuvres de secours à la Russie*) — իր գործունէութիւնը տարածէ նաեւ նախկին Ռուսաստանի բոլոր սովահար շրջանների վրա, առանց անտեսելու եւ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրբէջանի բնակչութիւնը:

ՖՐԱՆՍԱ - ԹԻԻՐԻՔԱԿԱՆ 1921 թ. ՀՈԿՏ. 20-Ի ՀԱՄԱՅՆՈՒԹԻՒՆ. — 1920 թ. մարտ 9-ին Լոնդոնում կնքւած Ֆրանս-թիւրքական համաձայնութիւնը իր ուժի մէջ չմտաւ եւ փոխարինւեց մի նոր դաշնագրով, որ ստորագրուեց 1921 թ. հոկտ. 20-ին, Անգորայում: Այս համաձայնութեամբ Ֆրանսացիները Կիլիկիայում մի շարք նոր կարեւոր դիջումներ արին թիւրքերին, ի մասնաւորի ազգերի փոքրամասնութեանց իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիրը բոլորովին անտեսուեց: Վերացւեց նաեւ Լոնդոնի համաձայնութեան այն մասը, որ վերաբերւում էր ազգաբնակչութեան ղինաթափութեան եւ Փլւրանսական սպաների մասնակցութեամբ ոստիկանութիւն կազմելուն: Այս կէտերի փոխարէն նոր համաձայնութիւնը ասում էր, թէ թիւրքիայի Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ փոքրամասնութեանց իրաւունքը հանդիսաւորապէս ընդունւած է ազգային ուխտի մէջ, եւ կառավարութիւնը նորից կը հաստատէ Դաշնակից պետութիւնների եւ հակառակորդների միջեւ կնքւած համապատասխան դաշնագրերի սկզբունքներով:

Դաշնագիրը նախատեսնում էր կատարեալ ներում, բայց հէնց որ դաշնագրի ստորագրութեան լուրը տարածւեց, անասելի խուճապ առաջ եկաւ Կիլիկիայի հայութեան մէջ եւ սկսեց տարերային արտագաղթ դէպի Սիւրիա, Լիւբանան եւ ուրիշ երկրներ: Ֆրանսական իշխանութիւնները զուր ձիգ թափեցին հանգստացնելու համար հայերին. վերջիններս շատ լաւ դիտէին թիւրքերի «ներման» արժէքը եւ աշխատում էին հեռանալ նախ քան Ֆրանսական բանակի քաշւելը:

Ստեղծւած կացութեան հետեւանքով Հայ Ազգային Պատերազմութիւնը 1921 թ. նոյեմբ. 5 գրութեամբ դիմեց Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան եւ մատնանշելով, որ Կիլիկիայի փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան միակ երաշխիքը, որ նախատեսնւած էր 1921 թ. մարտ 9-ի համաձայնութեամբ՝ խառն ժանդարմական մասերի ստեղծումով, վերացւած է, խնդրեց գործադրութեան չզնել նոր համաձայնութիւնը մինչեւ թիւրքիայի հետ վերջնական հաշտութեան դաշնագրի կնքումը:

Կիլիկիայի հայութեան հեռացման հարցը արծարծւեց եւ Ազգ. Դաշնակցութեան խորհրդում բերդիական կառավարութեան նախաձեռնութեամբ: 1922 թ. յունւ. 14-ի նիստում, Ֆրանսայի ներկայա-

ցուցիչ Հանոտոն աշխատեց համոզել, թէ ստորագրեալ համաձայնութիւնը փոքրամասնութիւններին տալիս է բաւարար ապահովութիւն, եւ որ Ֆրանսան իր կողմից ձեռք չի խնայի անելու համար հրահարաւորը, որպէսզի հեռացողները ընդունեն Սիւրիայում: Բացի այդ, Ֆրանսական կառավարութիւնը փախտականներին օգնելու նպատակով Սիւրիայի բարձր կոմիտարի տրամադրութեան տակ դրած 20 միլիոն Ֆրանկի դումարը բարձրացրել է 50 միլիոնի:

Հանոտոնի բացատրութիւնները լսելուց յետոյ, Ազգ. Դաշնակցութեան խորհուրդը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Յիշեցնում է գլխաւոր Դաշնակից պետութիւններին ժողովի 1921 սեպտ. 21-ի իրենց ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ ընդունւած բանաձեւը հայ ժողովրդի ապագայ պաշտպանութեան մասին:

«Հրաւիրում է Գլխաւոր Դաշնակից պետութիւններին ուշադրութիւնը ընդ փոյթ անհրաժեշտութեան վրա ընդունելու ամէն միջոց ապահովելու համար փոքրամասնութիւնների հովանաւորութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ պատրաստակամութիւն յայտնել աշխատակցելու բոլոր այն ձեռնարկներին, որոնք պէտք կը տեսնւին այդ նպատակով»:

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ.— Նոյն օրերին, երբ Ֆրանսան հեռանում էր Կիլիկիայից, 1921 թ. դեկտ. 13-ին խորհրդային Անդրկովկասը կնքեց Կարսի Դաշնագիրը, որով հաստատում էին 1921 թ. մարտ 16-ին խորհուրդների եւ թիւրքերի միջեւ Մոսկւայում կնքւած դաշնագրի յօդւածները: Այս դաշնագրով էլ Կարսի նահանգը անցնում էր թիւրքերին, իսկ Նախիջևանի գաւառը դրւում էր Ադրբեջանի հովանաւորութեան ներքոյ:

ՓԱՐՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ.— Որպէսզի վերջ տրւի յոյն-թրքական պատերազմին, Ֆրանսան, Մեծ Բրիտանիան եւ Իտալիան մարտ 22-ին առաջարկեցին պատերազմող կողմերին ղեկադադարի պայմաններ, իսկ մարտ 26-ին ներկայացրին հաշտութեան պայմաններ:

Առաջարկւած հաշտութեան պայմաններում կար հայկական հարցին վերաբերող հետեւեալ հատւածը.

«Հայերի վիճակը պէտք է առանձնապէս նկատողութեան առնել՝ թէ Դաշնակից պետութիւնների պատերազմի ընթացքին ստանձնած յանձնառութիւնների հետեւանքով եւ թէ այդ ժողովրդի կրած դժբաղդի տառապանքների պատճառով: Հետեւաբար փնտրում է Ազգերի Դաշնակցութեան օգնութիւնը՝ փոքրամասնութիւններին տրամադրւած իրաւունքը ապահովելու համար, որպէսզի դոհացւին հայերի աւանդական բաղձանքները՝ Ազգային օջախի ստեղծման»:

վերջնականապէս պարզեց, որ «Օջախ»-ը չի կարող լինել անկախ թիւրքական տիրապետութիւնից, որովհետեւ դաշնակիցները պատերազմող կողմերին առաջարկած պայմաններէ մէջ ճանաչում էին Թիւրքիայի կատարեալ գերիշխանութիւնը Անդրկովկասի, Պարսկաստանի եւ Իրաքի սահմաններից սկսած մինչեւ Էդէսան ծովի եւ գերքները:

Բանակցութիւնների ժամանակ թիւրքերը պահանջեցին, որ յոյները զինադադար կնքելուց անմիջապէս յետոյ պարպեն Անատոլիան: Այդ պայմանը չընդունեց Աթէնքի կառավարութեան կողմից, եւ Փարիզի խորհրդաժողովն էլ խաղաղութիւն չբերեց:

ԱԶԳ. ԴԱՇՆԱԿԵՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ. — Պետութիւնները հետզհետէ հրաժարւեցին Թիւրքիայից անկախ հայկական ազգային օջախ ստեղծելու դադափարից: Այդ Դաշնակցութեան երրորդ ժողովը իր 14-րդ լիազումար նիստում, 1922 թ. սեպտ. 22-ին, ընդունեց լորդ Ռոբերտ Սեսիլի առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը այն ուղղումներով, որ մտցրել էր նախնական քննութիւն կատարող յանձնախումբը.

«Ժողովը շնորհակալութեամբ ընդունում է Խորհրդի բանաձեւը Հայաստանի վերաբերմամբ եւ բաղձանք է յայտնում, որ վարելիք բանակցութիւնների միջոցին Թիւրքիայի հետ աչքից բաց չթողւի հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը: Ժողովը հրաւիրում է Խորհրդին գործ դնել այս հարցում օգտակար դատւած ամէն միջոց:

ԼՈՁԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ. — Յոյն — քէմալական պատերազմը վերջացաւ յոյների պարտութեամբ: 1922 թ. սեպտ. 22-ին քէմալականները դրաւեցին Ձմիւռնիան:

1922 սեպտ. 23-ին Անդլիան, Ֆրանսան եւ Իտալիան՝ չահագորդուած խաղաղութեան հաստատման մէջ Փոքր Ասիայում՝ առաջարկեցին Անգորայի կառավարութեան մասնակցել դումարելիք խորհրդաժողովին՝ կնքելու համար հաշտութեան դաշնագիր Դաշնակից պետութիւնների, Յունաստանի եւ Թիւրքիոյ միջեւ: Անգորայի կառավարութեան ուղղւած իրենց դիմումնադրի մէջ պետութիւնները խոստացան պահանջել յոյներից, որ քաշին առաջուց որոշւած ուղմագծի վրա, եւ բարեկամական վերաբերում ցոյց տան լոյւաժ ուղմագծի վրա, եւ բարեկամական վերաբերում ցոյց տան դէպի թիւրքերի ցանկութիւնը՝ զրաւելու թրակիան մինչեւ Մարիշա գետը եւ Ադրիանոպոլիսը, պայմանով, որ թիւրքերը պարտաւորին խորհրդաժողովին ընթացքին չէզոք դօտին զօրք չուղարկել եւ նեղուցներն ու Մարմառա ծովը չանցնել: Ցեղային ու կրօնական փոքրամասնութիւնների պաշտպանութիւնը դրոււմ էր Ազգ.

Դաշնակցութեան հովանաւորութեան տակ, իսկ հայկական օջախի մասին լուռ թիւն էր պահւում:

1922 թ. հոկտ. 4-ին Անգորայի կառավարութիւնը յայտնեց իր համաձայնութիւնը եւ հոկտ. 11-ին Մուղանիայում կնքեց զինադադար:

Քանի որ գումարւելիք խորհրդաժողովում մշակւելու էին հաշտութեան նոր պայմաններ, որոնք պիտի փոխարինէին Սեւրի Դաշնագիրը, Հ. Հ. Պատւիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը, 1922 թ. հեկտ. 18 գրութեամբ, դիմեց Ֆրանսայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի կառավարութիւններին խնդրելով յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան, որ իրեն թոյլ տրւի մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ յիշեցնելով միաժամանակ, որ Դաշնակից պետութիւնները Հայաստանը ճանաչել են ազատ եւ անկախ պետութիւն եւ որ այժմեայ դէպքերը չեն կարող փոխել Հայաստանի միջազգային իրաւական վիճակը: 1922 թ. նոյեմբ. 17 գրութեամբ Պուանկարէն պատասխանեց, թէ պետութիւնները ճանաչել են *de jure* - Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ որ խորհրդաժողովը այն դէպքում, երբ պէտք զգայ ծանօթանալու հայերի կարծիքին, կը դիմէ հայկական ազգային պատւիրակութեան, որի մէջ պէտք է ներկայացուած լինեն թիւրքահայերը եւ ռուսահայերը:

Հայկական պատւիրակութիւնները 1922 թ. նոյեմբ. 15-ին խորհրդաժողովին ներկայացրին մի յուշագիր, որի մէջ՝ յիշեցնելով, որ 700,000 հայեր գտնւում են փախստականների վիճակում, որ 73,000 հայ կանայք եւ երեխաներ բռնի պահւած են թիւրքական հարէմներում, որ Զմիւռնիայում եւ Բալիքէսերում նոր ջարդեր են տեղի ունեցել, որ քէմալական արգելարաններում եւ զօրամասերում կոտորւած են շատ հայ երիտասարդներ, որ հայկական բարենպաստակ հաստատութիւնները, դպրոցներն ու եկեղեցիները աւարի են մատնւած, պատւիրակութիւնները խնդրում էին ուղղել այս անօրինակ անարդարութիւնը եւ հայերին տալ ազգային օջախ, ուր նրանք կարողանային ապահովել իրենց գոյութիւնը եւ մշակութային ազատ զարգացումը: Յուշագրի վերջում ասւած էր, որ հայկական հարցը կարող է լուծւել միայն Հայաստանի անջատումով Թիւրքիայից: Այդ լուծումը հնարաւոր է հետեւեալ երեք ձեւերից մէկն ու մէկի դորձադրութեամբ. —

ա). Ազգային օջախի ստեղծում թէկուզ Հայաստանի նախագահ Վիլսոնի որոշած հոգերի մի մասում:

բ). Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների ընդարձակում՝ կցելով նրան Թիւրքահայաստանի հոգերի մի մասը:

դ) . Ազգային օջախի ստեղծում կիրիկիայում :

Պետութիւնների եւ Թիւրքիայի վերաբերումը դէպի Ազգային օջախի ծրագիրը պարզեց փոքրամասնութիւնների իրաւունքները ուրոշող ենթալանձնաժողովի եւ յանձնաժողովի աշխատանքների ժամանակ : Փոքրամասնութիւնների հովանաւորութեան յանձնաժողովի 12 դեկտ. նիստում յանձնաժողովի նախագահ լորդ Քըրքընը յայտարարեց Թիւրք պատուիրակներին, թէ հարկադրեալ լինելով դիմել պատեւրագի, Դաշնակիցները նպատակ էին դրել նաեւ Փոքր Ասիայի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների ազատագրումը : Դաշնակիցների այս որոշումը ամենից աւելի վերաբերում էր Հայաստանին : Դաշնակիցները նորից պնդում են, որ Թիւրքիան զիջէ ի նպաստ հայերի իր ասիական հողերի մի մասը, հիւսիս - արեւելեան նահանգներում, կամ Կիրիկիայի հարաւ - արեւելեան սահմաններում, Սիւրիայի կից, ուր նրանք կարենան համախմբուել : Դրանից անկախ Թիւրքերը պէտք է լիակատար ներում յայտարարեն, Թիւրքիայի քրիստոնեաները պէտք է ազատ մնան զինուորական ծառայութիւնից, վայելեն տեղափոխութեան ազատութիւն եւ երկրից հեռանալու իրաւունք : Այս պայմանների գործադրութեան վրա պէտք է հսկէ Ազգ. Դաշնակցութիւնը :

Լորդ Քըրքընի յայտնած այս բաղձանքներին ոյժ տւին Բարբըրը, Վենիդէյուսը, Սպալայկովիչը : Ամերիկեան դիտող զեսպան Չայլդը յայտնեց, թէ ամերիկացիները սպասում են, որ խորհրդաժողովը միջոց կը գտնէ անմիջապէս վերջ տալու մարդկային տառապանքների պատճառներին : Դեսպանը պնդեց նաեւ յանուն ամերիկեան ժողովրդի, որ խորհրդաժողովը Լոզանից չհեռանայ մինչեւ որ չգտնէ միջոց ստեղծելու համար հողային ապաստանարան այն ազգային հաւաքականութիւններին, որոնք չեն կամենայ կապում մնալ ուրիշ ազգութեան, կրօնի, ցեղի պատկանող մի ժողովրդի հետ : Ըսմէ՞ք փաշան՝ պատասխանելով, թէ քրիստոնեաները միշտ արտաքին սաղարաններով դրդւել են ապստամբուելու, յայտնեց, թէ փոքրամասնութիւնների զարգացումն ապահովող լաւագոյն գրաւականը Թիւրքական ազատամիտ օրէնքներն են, որոնք հաւասար աչքով են նայում բոլոր համայնքներին, պայմանով, որ վերջիններս լինեն օրինապահ Թիւրք քաղաքացիներ եւ չխուսափեն կատարել իրենց բաժին ընկած պարտականութիւնները :

13 դեկտ. նիստում, նորից պատասխանելով լորդ Քըրքընի առաջարկութեան, Ըսմէ՞ք փաշան վճռական կերպով մերժեց ազգային օջախի ստեղծումը : Նա ասաց, թէ ազգային օջախի ստեղծումը հաւասար է Թիւրքիայի նոր բաժանման փորձի : Մերժեց նաեւ քրիս-

տոնեաներին զինուորական ծառայութիւնից ազատ կացուցանելու առաջարկը, ինչպէս եւ Ազգ. Դաշնակցութեան հսկողութիւնը փոքրամասնութեանց իրաւունքների դործադրութեան վրա: Նրա ասելով՝ փոքրամասնութիւնների տեղափոխութեան իրաւունքի եւ զոյքի ապահովութիւնը կարգաւորւած է թիւրքական օրէնքներով, իսկ ինչ վերաբերւում է փոքրամասնութեանց իրաւունքի՝ կառավարութիւնը կը կիրառէ նոյն սկզբունքները, որ ընդունւած են Եւրոպայում վերջին տարիները կնքւած դաշնագրերով:

Լորդ Քըրլընի առարկութիւնները յաջողութիւն չունեցան եւ 14 դեկտ. նիստում Լամէթ փաշան ոչ մի զիջում չարեւ՝ առաջարկելով, որ պետութիւններն իրենք օջախ տրամադրեն հայերին:

Հայկական պատերազմութեանց ներկայացուցիչները լսեցին փոքրամասնութեանց հարցի ենթայանձնաժողովում: Գ. Նորատունկեանը ասաց, թէ «միայն հայկական ազգային օջախի ստեղծումը, իբրեւ երկու տարրերի հաշտութեան իրական խորհուրդ, կօգնէ մոռնալու ողբերգական ցաւոտ անցեալը, ցրելու ատելութիւնը եւ վերացնելու փոխադարձ վստահութիւնը»:

Իր հերթին Ա. Ահարոնեանը ընդգծեց, որ թիւրքերը զրաւելով Հայաստանի Հանրապետութեան կէսը՝ իրենց այդ արարքը արդարացնում են Բրեստ-Լիտովսկի (1918), Բաթումի (1918), Ալեքսանդրապոլի (1920) եւ Կարսի (1921) դաշնագրերով, բայց այդ դաշնագրերը Դաշնակիցների կողմից ճանաչւած չեն, եւ Հայաստանը ըստորագրել է միայն ընաճիւղման սպառնալիքի տակ: Պնդելով թիւրքիայում ազգային օջախի ստեղծելու պահանջի վրա՝ Ահարոնեանը մատնանշեց, որ մեծ պատերազմին մասնակցող մեծ ու փոքր պետութիւններից ոչ մէկը չի տառապել այնքան խորը, որքան փոքրիկ հայ ժողովուրդը, որ տւած զոհերը նրան իրաւունք են տալիս պաշտպանելու իր հայրենիքը, որքան եւ փոքր լինի նա:

Դեկտ. 30-ին ամերիկեան ներկայացուցիչը ենթայանձնաժողովին արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայերին ապաստանարան տալու նպատակով ինքնավար հողամասի ստեղծման առաջարկը ամենախորունկ եւ համակրական հետաքրքրութիւն է առաջ բերել Միացեալ Նահանգների քաղաքացիների խմբաւորումների մէջ: Զպէտք է մոռացւի նաեւ, որ Դաշնակից պետութիւնները տարբեր առիթներով յայտարարել են, թէ հայկական օջախը հայերի համար կը լինէր արդարադատութեան եւ ապահովութեան իմաստուն մի միջոց»:

Միաժամանակ ամերիկեան ներկայացուցիչը ենթայանձնաժողովին նախագահին յանձնեց երկու յուշագիր ազգային օջախի մասին.

մէկը ստորագրւած բողոքական եկեղեցիների Դաշնակցութեան խորհրդի ներկայացուցիչներ Բարթոնի եւ Փիթի կողմից, միւսը՝ Հայաստան - Ամերիկա Կոմիտէի կողմից Ռ. Մոնտգոմերիի ստորագրութեամբ:

1923 թ. յունւ. 6-ին, Ենթայանձնաժողովում նորից յարուցւեց օջախի խնդիրը այս անգամ Իտալիայի ներկայացուցիչ Մոնտանիայի կողմից, որ յայտնեց, թէ անհրաժեշտ է լուծել հայկական հարցը, եւ որ հաւատացնում էր Թիւրքերին, թէ խնդիրը անկախ կամ նոյն իսկ ինքնավար օջախի մասին չէ, այլ որ հայ ազգաբնակչութեան հեշտութիւն տրւի միանալու Թիւրքիայի որոշ մասում եւ որ այդ հողամասը հայերին հնարաւորութիւն տայ երաշխաւորելու իրենց մշակոյթի եւ լեզւի պահպանութիւնը:

Նոյն իմաստով արտայայտւեցին եւ սէր Հորաս Ռեմբոլդը եւ տը Լաքրուան: Թիւրք պատերազմի Ռիզա Նուրի բէյը մերժեց այդ հարցի մասին վարել որեւէ բանակցութիւն եւ ցուցական կերպով հեռացաւ ժողովից:

Օջախի էութեան մասին Մոնտանիայի իմաստով արտայայտւեց եւ լորդ Քըրքընը առանձին յանձնաժողովում, բայց Ըսմէթ փաշան նորից մերժեց:

Այս վայրկեանից օջախի գաղափարը բոլորովին մի կողմ դրւեց, եւ յուլիս 24-ին կնքւած Լոզանի Դաշնագիրը ոչ մի խօսք չի պարունակում հայերի մասին:

Փոքրամասնութիւնների իրաւունքի հարցի վերաբերմամբ Լոզանի Դաշնագիրը սահմանափակւում է միայն վերաբրտագրութեամբ այն կէտերի, որ կան Դաշնակիցների եւ ուրիշ պետութիւնների միջեւ կնքւած դաշնագրերում:

1923 թ. օգոստ. 13-ին, Հ. Հ. Պատւիրակութիւնը պետութիւններին ուղղեց մի բողոքագիր ընդդէմ Լոզանի Դաշնագրի, որը «կնքւած է այնպէս, որ կարծես հայերը բնաւ զոյուրթիւն ունեցած չլինէին»:

ԱԶԳ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԸ. - 1923 թ. սեպտ. 25-ին Ազգ. Դաշնակցութեան հինգերորդ ժողովը զբաղւեց հայ փախստականների խնդրով, որ ներկայացրել էր Յունաստանի պատերազմը եւ նախապէս քննել հինգերորդ յանձնաժողովում: Զեւուցաբերն էր դը Բրուքէրը (Բելգիա): Ժողովը հանեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը հաշի առնելով առաջին, երկրորդ եւ երրորդ ժողովների, ինչպէս եւ Խորհրդի ընդունած բանաձեւերը ի նպաստ հայերի, կամենալով ցոյց տալ իր համակրանքը այդ ապաքախտ բնակչու-

Թեան, ուսումնասիրելով բանաձեւեւած առաջարկութիւնները՝ Հայ փախստականներին Կովկասում եւ ուրիշ շրջաններում տեղաւորելու մասին, գտնելով, համենայն դէպս, վաղաժամ այդ առաջարկութիւնների առթիւ որեւէ կարծիք յայտնելը, մինչեւ որ նրանք խորունկ եւ անկողմնակալ քննութեան առարկայ չլինեն, հրաւիրում է Միջազգային Աշխատանքի Բիւրօն, համազործակցաբար դոկտոր Նանսէնի հետ, կատարել հարցաքննութիւն, որը նպատակ պիտի ունենայ պարզելու, թէ արդեօք հնարաւոր է մեծ քանակութեամբ հայեր տեղաւորել Կովկասում եւ ուրիշ վայրերում: Այս նպատակով փախստականների 1925 թ. բիւտջէն աւելացնել 50,000 Քրանկով: Ի նկատի ունենալով, որ այս որոշումով Ազգ. Դաշնակցութեան անդամները որոշ պարտաւորութիւն չեն ստանձնում սոյն խնդրի մասին որեւէ ծրագիր դործադրելու համար, ժողովը բացի այդ յայտարարում է, որ սպասելով մինչեւ որ հնարաւոր դառնայ Հայկական Ազգային Օջախի ստեղծումը, անհրաժեշտ է, որ փախստականներին տրամադրելի ամէն միջոց ստանալու աշխատանք, պաշտօններ եւայլն, որպէսզի նրանց հնարաւորութիւն տրւի պահպանելու իրենց ազգային գոյութիւնը»:

Սրանից յետոյ հիմնական որեւէ փոփոխութիւն տեղի ունեցած է Հայկական հարցի միջազգային իրաւական վիճակի եւ քաղաքական վերաբերումի մէջ: Հայ ժողովուրդը տեսաւ Բրեստ-Լիտովսկի մռայլ օրերը, ապրեց Սեւրի յաղթանակը, ճաշակեց Լոդանի դառնութիւնները եւ սպասում է անձկանօք: Պատմութիւնը դեռ վերջին խօսքը ասած է Հայկական հարցի մասին:

Փաթիկ.

(ՎԵՐՋ)

